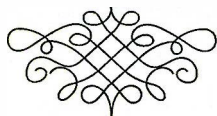

ΦΩΝΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΟΣΕΡΒΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΜΗΝΑΙΑ

Ζόραν Ράνκοβιτς
Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Βελιγραδίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ:

- Σε αυτή την πραγματεία¹ παρατίθενται τα αποτελέσματα ανάλυσης της φωνητικής προσαρμογής ελληνικών λέξεων σε παλαιά σερβικά μηναία. Σε αυτή την έκθεση έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε εκείνα τα παραδείγματα στα οποία μέσα στον κανόνα υπάρχουν ασυνέπειες ή χρησιμοποιώ περισσότερες δυνατότητες στην προσαρμογή λέξεων ελληνικής καταγωγής.
- Λέξεις κλειδιά: μηναίον, παλαιοσλαβική γλώσσα, παλαιοσερβική γλώσσα, ελληνικές λέξεις, φωνητική προσαρμογή.

Οι Σέρβοι, αφού δέχθηκαν το χριστιανισμό από το Βυζάντιο, παρέλαβαν το περιεχόμενο και τις λειτουργικές μορφές της εκκλησιαστικής λατρείας. Οι Ιεραπόστολοι των Σλάβων, προετοιμάσθηκαν για την ιεραποστολή στους Σλάβους, μεραφράζοντας στη σλαβική γλώσσα την Αγία Γραφή και τα απαραίτητα λειτουργικά βιβλία. Ξεκινώντας από την Κωνσταντινούπολη οι Κύριλλος και Μεθόδιος μετέφεραν στις σλαβικές χώρες τη μορφή της λατρείας και των ακολουθιών που επικρατούσε στο Βυζάντιο και πιο συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη. Η μορφή της εκκλησιαστικής λατρείας κατά το βυζαντικό τυπικό αλλά και βυζαντινή

¹ Αυτή η πραγματεία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος αρ. 179078 (Η Θεολογία στη Σερβία στο εικοστό αιώνα; βασικές προϋποθέσεις των θεολογικών κλάδων σε ευρωπαϊκά συμφραζόμενα – ιστορική και σύγχρονη προοπτική), το οποίο χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Παιδείας και Επιστημών της Σερβίας.

υμνογραφική και λειτουργική λογοτεχνία, που περιέχει λατρευτική ποίηση, παράλληλα με την Αγία Γραφή και τους βίους των Αγίων, συνέλαβαν στη διαμόρφωση και εμπλουτισμό της πολιτισμικής συνείδησης ολόκληρης της σλαβικής φυλής.

Κοινή λατρεία, ως ένας τύπος της εκκλησιαστικής ακολουθίας τελείται σε συγκεκριμένους λατρευτικούς κύκλους: ημερήσιους, εβδομαδιαίους, μηνιαίους, ετήσιους και πασχαλινούς. Όλοι αυτοί οι λειτουργικοί κύκλοι ενσωματώνονται σε ποιητικά δημιουργήματα εκκλησιαστικών τελετών, γνωστά υπό τον όρο Θεία Λατρεία. Στη δομή της Θείας Λατρείας, η οποία τελείται κατά τους όρους του εκκλησιαστικού τυπικού, εντάσσονται συνδυασμοί αναγνωσμάτων από την Αγία Γραφή και υμνογραφικά δημιουργήματα Προκειμένου να διαφυλαχθεί η οργάνωση της λατρείας από αυθόρμητες αλλοιώσεις δημιουργήθηκε με την πάροδο του χρόνου κανόνας λειτουργικών μορφών στο σύνολό τους και φιλολογικών μορφών που περιέχονται σε αυτό το σύνολο. Αυτοί οι λογοτεχνικοί τύποι διατηρούνται στα λειτουργικά βιβλία (Ωρολόγιον, Οκτώηχος, Μηναίον, Τριώδιον, Ευαγγελιστάριον, Απόστολος κ.α.) Το Μηναίον, που είναι το θέμα της μελέτης, αντιπροσωπεύει το είδος του βιβλίου πού καθίσταται απαραίτητο για την διεξαγωγή της εκκλησιαστικής λατρείας.

Μηναίον είναι ένα λειτουργικό βιβλίο το οποίο αποτελείται από δώδεκα βιβλία, σύμφωνα με τους μήνες του έτους. Οι ακολουθίες των Αγίων και των μεγάλων εορτών στα Μηναία είναι παρατεταγμένα ανάλογα με την σειρά των ημερών του μηνός. Στην πρώιμη περίοδο της λατρευτικής ιστορίας χρησιμοποιήθηκαν, ως επί το πλείστον, τρία είδη των μηναίων²: μηνιαίο μηναίο, με τις ακολουθίες για κάθε μέρα της χρονιάς, εορτινή: διαμορφώθηκε ως απόσπαση από το μηνιαίον και περιέχει ακολουθίες των Δεσποτικών και Θεομητορικών εορτών και μεγάλων Αγίων και ενιαίο μηναίο, το οποίο περιλαμβάνει κοινές ακολουθίες και χρησίμευε για τον πανηγυρισμό αγίων και περιστατικών από την εκκλησιαστική ιστορία τα οποία δεν είχαν ακολουθίες στο μηνιαίον. Το μηνιαίον μηναίο επικρατούσε κατά κόρον και συνάμα αποτέλεσε το κείμενο που μεταφράσθηκε περισσότερες φορές.

Το Μηναίον με την μορφή του, κατά πάσα πιθανότητα, διαμορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη στην περίοδο του ογδόου μέχρι τον ένατο ή δέκατο αιώνα³, εποχή ακμής της βυζαντινής εκκλησιαστικής υμνογραφίας⁴. Η μετάφραση των Μηναίων στη σλαβική γλώσσα έλαβε χώρα στα τέλη του δεκάτου αιώνα ή στο πρώτο μισό του

2 Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Βеоград 1990, 152; *Лексикон српског средњег века* (επιμέλεια С. Ђирковић, Р. Михаљчић), Βеоград 1999, 407-408.

3 *Лексикон српског средњег века*, 408.

4 Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 151.

ενδέκατου αιώνα από γηγενείς Σλάβους⁵. Η αρχαιότερη, μέχρι στιγμής, μετάφραση σλαβικών μηναιών είναι η ρωσική που διασώζεται για τους μήνες Σεπτέμβριο-Νοέμβριο. Δημιουργήθηκε το 1095-1097 και εκδόθηκε μαζί με την μελέτη για όλη την ομάδα των σλαβικών μηναιών από του Βάτροσλαβ Γιάγκιτς⁶. Το αρχαιότερο Μηναίον της σερβικής ορθογραφίας που σώζεται είναι το Μηναίον του Μπράτκοβ και ανάγεται στη τρίτη ή τέταρτη δεκαετία του δέκατου τρίτου αιώνα⁷.

Οι έρευνες που αφορούν την μελέτη κειμένων και γλωσσών παλαιοσλαβικών και εκάστοτε ορθογραφικών μνημείων κατευθύνονται ως επί των πλείστον στα ευαγγελικά και αποστολικά κείμενα. Στην πρώτη, και μέχρι πρότινος, και μοναδική μελέτη που αφορά τη γλώσσα και μετάφραση σλαβικών μηναιών ανήκει το προαναφερόμενο σύγγραμμα του Β. Γιάγκιτς. Κατά τη γνώμη του όλα τα μηναιία έχουν δύο βασικές μεταφράσεις: την προγενέστερη, δηλαδή από τις αρχές του ενδέκατου αιώνα, που πιθανώς έλαβε χώρα στη Βουλγαρία, και μεταγενέστερη, από τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα που κατά πάσα πιθανότητα πραγματοποιήθηκε στα τότε σερβικά κράτη. Ο Β. Γιάγκιτς επίσης διαπίστωσε ότι στην προγενέστερη μετάφραση εμφανίζονται λιγότερες διορθώσεις και ότι η μεταγενέστερη μετάφραση υφίσταται ως καλύτερη και πιο ακριβής⁸. Οι έρευνες μετάφρασης των σλαβικών μηναιών του Γιάγκιτς συνεχίζονται ιδιαίτερος στις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Ο Μάλικ Μούλιτς έχει παραθέσει τις απόψεις του περί της καλλιτεχνικής φύσεως μεταφράσεων σλαβικών μηναιών. Ο ίδιος έχει αποδείξει ότι τις αρχαιότερες μεταφράσεις χαρακτηρίζει μεγάλη καλλιτεχνική αξία καθώς οι πρώτοι μεταφραστές προσάρμοζαν τα κείμενα με μεγαλύτερη άνεση στη διαδικασία μετάφρασης των μηναιών αλλά και άλλων λατρευτικών κειμένων⁹. Η Λι. Στάβλιανιν – Τζόρτζεβιτς εκθέτει συνοπτικά τις δικές της παρατηρήσεις περί της μετάφρασης αρχαιότερου σερβικού μηναιού – το μηναίο του Μπράτκο, την οποία συνέκρινε με τη μετάφραση του μηναιού του Γιάγκιτς. Η ίδια επισημαίνει ότι μεταξύ τους υπάρχουν διαφορές κυρίως λεξικής φύσεως. Οι διαφορές του μέρους του μηναιού του Μπράτκο για το Νοέμβριο σε σχέση με τις του Γιάγκιτς είναι τέτοιες φύσεως που υποδεικνύει μια σχετική διο-

5 Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 152.

6 В. Ягичъ, *Службные минеи за сентябрь, октябрь, и ноябрь в церковнославянскомъ переводе по русскимъ рукописямъ 1095-1097*, С. Петербургъ 1886.

7 Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратак приказ“, *Зборник историје књижевности*, 10, Београд 1976, 21-40; Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Ј. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I*, Београд 1986, 340-345.

8 В. Ягичъ, *Службные минеи*, СХХІІІ κτλ.

9 М. Мулич, „К вопросу о художественном мастерстве в древнейших славянских переводах служебных минеј“, 1100-годишнина от смртта на Кирил Солунски, 2, Скопје 1970, 244-245.

θωτική επέμβαση, η οποία όμως επιτελέστηκε στα όρια της παλαιάς ορθογραφίας μετάφρασης¹⁰. Στα τελευταία χρόνια, στα πλαίσια της δικής του έρευνας δηλαδή της δομής ακολουθιών σερβικών χειρόγραφων μηναιών, ο Τ. Σούμποτιν αναφέρει και νέες αποδείξεις που αφορούν τις έρευνες μεταφράσεων των μηναιών¹¹, καθώς έχει επισημάνει πόση είναι η ανάγκη και η αξία της μελέτης μεταφράσεων σερβικών χειρόγραφων μηναιών.¹²

Αυτές οι εργασίες απευθύνονται στη συγκεκριμένη προβληματική που αφορά τη μετάφραση τόσο των σλαβικών όσο και των σερβικών μηναιών. Όμως, ακόμη δεν έχει πραγματευθεί η πληρέστερη και συστηματική έρευνα μεταφράσεων των μηναιών κειμένων. Εάν υποθεθεί ότι η μετάφραση των λειτουργικών βιβλίων σε σλαβική γλώσσα ακολουθούσε το ελληνικό πρωτότυπο, τότε είναι λογικό να υποθεθεί ότι για τη φιλολογική ανάλυση καθίσταται αναγκαία και επιθυμητή η εξέταση προσαρμογής – φωνητική και σημασιολογική – μερικών ξένων λέξεων και πρωτίστως ελληνικών.

Στα παλαιοσλαβικά μνημεία προσχώρησε σχετικός αριθμός αμετάφραστων ελληνικών λέξεων. Αυτές οι λέξεις έχουν εισαχθεί πρωτογενώς από την ελληνική γλώσσα χωρίς να αναζητηθούν οι ισοδύναμοι - αντίστοιχοι όροι που συνήθως ήταν στην πρωτότυπή τους μορφή φωνητικά πολύ μακριά από το σλαβικό γλωττικό αίσθημα¹³. Έπειτα, οι λέξεις αυτές παραδίδονται και σε ορθογραφικές εκδοχές και προσαρμόζονται με συγκεκριμένο κριτήριο. Περί του τρόπου προσαρμογής μερικών φθόγγων γίνεται λόγος σε παλαιοσλαβική γραμματική,¹⁴ ενώ τα παραδείγματα έχουν περιληφθεί σε λεξικά¹⁵. Σε χειρόγραφα όμως που και που προβάλλονται παρεκκλίσεις από τα εκτεθειμένα αποτελέσματα.

Για την περίπτωση αυτή πραγματοποίησα την ανάλυση φωνητικής προσαρμογής ελληνικών λέξεων στα παλαιά σερβικά μηναία. Ως βάση πήρα το χειρόγραφο μη-

10 Љ. Штавлџанин-Ђорђевић, „Братков минеј. Кратак приказ“, 38.

11 Т. Суботин, „Канони у службама 1. септембра у најстаријим српским минејима XIII века“, Археογραφски прилози, 10-11, Београд 1988-1989, 51-59.

12 З. Ранковић, „Пројекат проучавања превода српских рукописних минеја“, Славистика, XI, Београд 2007, 126-131.

13 Περί του τρόπου προσαρμογής στη σερβική ορθογραφία δεξ π.χ.: И. Поповић, „Грчко – српске лингвистичке студије III – Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику“, Зборник радова САН, XLIV – Византолошки институт, 3, Београд 1955, 117 – 157; Н. Родић, „Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима (XII – XIII αι.)“, Научни састанак слависта у Вукове дане, 6/1, Београд 1977, 427-444.

14 А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*. [Пер. с фр. / Под ред. и с предисл. В. Н. Сидорова], [Изд. 2 – е, стереотипное], Москва 2002, 39-40; А. М. Селищев, *Старославянский язык. В двух частях, [2-е изд.]*, Москва 2001.

15 *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*, [Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой], Москва 1994.

ναίο από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Σεβίας αρ. 5¹⁶. Τα παραδείγματα συνέκρινα με το Μηναίο του Μπράτκοβ από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Σερβίας αρ. 647¹⁷, με το Μηναίο από το αρχείο της Σερβικής Ακαδημίας επιστημών και τεχνών αρ. 58¹⁸, με το Μηναίο από την συλλογή χειρογράφων πατριαρχικής Μονής Πεκίου αρ. 49¹⁹, με το Μηναίο από την συλλογή χειρογράφων Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σερβίας αρ. 646²⁰ και με το Μηναίο από την συλλογή της Μονής Πεκίου αρ. 48²¹. Στην έκθεση αυτή θα επικεντρώσω την προσοχή σε εκείνα τα παραδείγματα στα οποία κατά κανόνα φαίνονται ασυνέπειες ή έχουν χρησιμοποιηθεί περισσότερες δυνατότητες προσαρμογής. Στο πλαίσιο αυτής της πραγματείας ιδιαίτερα θα εξερευνήσω την προφορά των αρχικών ομάδων ια-, ιε-, ιο-, ιου-, επίσης την προφορά του αντίστοιχου ελληνικού αι, προσαρμογή του ελληνικού υ, μεταφορά του ελληνικού θ και υπόλοιπες περιπτώσεις αφορώντας στη φωνητική²².

Οι ελληνικές λέξεις με τα αρχικά ια-, ιε-, ιο-, ιου- στα χειρόγραφα σερβικής ορθογραφίας προσαρμόστηκαν σε ηια-, ηιε-, ηιο- / ηιω-, ηιυ-. Αυτές οι ομάδες, αν προφέρονται με λόγιο τρόπο αρχίζουν με την καταχρηστικό δίφθογγο *uj-*, κάτι το οποίο ήταν ξένο για τη λαϊκή προφορά, στην οποία άρχιζαν με το *j*²³. Χάρη στη διευκρίνιση θα παραθέσω μερικά παραδείγματα για κάθε ομάδα.

Η ομάδα ια – προσαρμόστηκε σαν ηια- / ηια- / ια-: ηιακωβ²⁴ – ΕΒΣ 5: 12va2-3²⁵, ηιακωβε – ΕΒΣ 5: 90va29, ιακωβε – ΕΒΣ 5: 73a12. Η ομάδα ιε – προσαρμόστηκε ανάλογα με το

16 Μηναίο μηναίο, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, δεύτερο τέταρτο του δέκατου τέταρτου αιώνα. Στη συνέχεια: ΕΒΣ 5.

17 Μηναίον του Μπράτκοβ – Μηναίον για Σεπτέμβριο-Νοέμβριο, δεύτερο τέταρτο του δέκατου τρίτου αιώνα (1234 / 1243). Στη συνέχεια: ΕΒΣ 647.

18 Μηναίον για Σεπτέμβριο-Νοέμβριο, 1320 / 1330. Στη συνέχεια: ΣΑΕΤ 58.

19 Μηναίον για Σεπτέμβριο-Νοέμβριο, τρίτο τέταρτο του δέκατου τέταρου αιώνα. Στη συνέχεια: Μονή Πεκίου 49.

20 Μηναίον για Σεπτέμβριο-Οκτώβριο, 1360/70. Στη συνέχεια: ΕΒΣ 646.

21 Μηναίον για Σεπτέμβριο, δεύτερο τέταρτο του δέκατου έκτου αιώνα. Στη συνέχεια: Μονή Πεκίου 48.

22 Η απόδοση αυτών των λέξεων αποτελεί ενδιαφέρον φαινόμενο για διάφορους λόγους: μπορούμε να διερευνήσουμε τη λαϊκή προφορά μερικών δάνειων φθόγγων, καθώς και κατά πόσο και πότε αντιστοιχούσε σε ελληνικό πρωτότυπο και επίσης μπορούμε να κρίνουμε και κατά πόσο ήταν ισχυρός ο δεσμός με ελληνικό πυρήνα και για τη μείζονα και ελάσσονα τάση για να διασωθεί η αυθεντικότητα κτλ. J. Стојановић, *Орфографија и језик Бјелопольског четворојебанђела (13 / 14. вијек)*, Подгорица 2002, 148.

23 J. Стојановић, *Орфографија и језик Бјелопольског четворојебанђела*, 148-149.

24 Δες το ελληνικό πρωτότυπο.

25 Ο πρώτος αραβικός αριθμός (σε συναδυσμό με *v* = verso) δείχνει τον αριθμό της σελίδας χειρογράφου, τα γράμματα *a* και *b* τη στήλη της σελίδας και ο αραβικός αριθμός πού είναι στο τέλος δείχνει τη σειρά μέσα στη στήλη. Το γράμμα σε πλάγιες παρενθέσεις (γραμμή) δείχνει χαμηλό γραμμένο γράμμα πάνω από τη σειρά ενώ το γράμμα σε καμπύλες παρενθέσεις ανακατασκευασμένα γράμματα.

λογοτεχνικό τρόπο.

Η ομάδα ιε- αναπαράγεται ως ιε-, ιε-: *ιερεи* – ΕΒΣ 5: 20a9, *ιερ(ογ)/с/(α)л(η)με* – ΕΒΣ 5: 15631, 23a2, *ιεροѣю* (Ἰερόθεος) – ΕΒΣ 5: 61a9-10 *ιερο-ѣю* – ΕΒΣ 647: 77v₃₀. Επίσης, η ομάδα ιε- έχει σηματοδοθεί με κ-, ε-, που πιθανότατα αποτελεί σημάδι ότι στη λαϊκή γλώσσα έτσι προσαρμόσθηκε²⁶: *κρ(ογ)/с/(α)л(η)μскаго* – ΕΒΣ 5: 27a1-2, *ιερεи* – ΣΑΕΤ 58: 35642, *ιεροѣю* – ΕΒΣ 5: 61a17, 61va4, 62a12, *εροѣѣ* – ΕΒΣ 5: 60v626-27. Η μορφή *иосѣова* (*иє* *корене* *иосѣова*) – ΕΒΣ 647: 53₁₈ ίσως παρουσιάζει γραφικό λάθος.

Η ομάδα ιο- αποδόθηκε με ηω- /ιω-²⁷-. *иона* – ΕΒΣ 5: 1623, *ионьног* – ΣΑΕΤ 58: 19627, *иосифъ* – ΕΒΣ 5: 18v618-19, *иовъ* – ΕΒΣ 5: 30a18, *иовъ* – ΕΒΣ 647: 52v₁₉, *иоакимъ* – ΕΒΣ 5: 3a28.

Η ομάδα ιου- αποδόθηκε με ηю-: *иудеи* – ΕΒΣ 5: 25a28. Σπανίζει η απόδοση με ηογ-: *иогстына* – ΕΒΣ 5: 57619, και παρουσιάζονται και παραδείγματα με ογ- ή ηз-: *сѣ огстыиноу* – ΕΒΣ 5: 57a26 *сѣ ηзстнноу* – Μονή Πεκίου 49: 112v21-22.

Ανάλογα μόνο με αυτά τα προαναφερθέντα παραδείγματα φαίνεται ότι αυτές οι αρχικές ομάδες διατήρησαν τη λογοτεχνική παράδοση. Σπάνιες είναι οι αποδόσεις ανάλογα με τη λαϊκή προφορά.

Ο αντίστοιχος φθόγγος του ελληνικού αι στην παλαιοσλαβική ήταν ε ή ѣ²⁸. Στα σερβικά χειρόγραφα μηναία ο αντίστοιχος του ελληνικού αι ήταν е, δηλαδή κ ή ѣ: *иєлєсєи* (<έλισσαίος) – ΕΒΣ 5: 16622²⁹, *иєгѣѣ* (<αἴγυπτος) – ΕΒΣ 5: 27631, *иєлєсѣи* – ΕΒΣ 647: 41₁₆, *иєлєдѣсєа* (<χαλδαίος) – ΣΑΕΤ 58: 28622-23.

Το ελληνικό υ προσαρμόσθηκε με διάφορους τρόπους αρχίζοντας με παλαιοσλαβικά χειρόγραφα. Για να αποδοθεί το ελληνικό υ συνήθως χρησιμοποιείτο το σύμβολο у (“ижица”), αλλά εφόσον εκείνο προφερόταν ως и, έτσι και το *ижица* συχνά μπερδευόταν με το и. Επίσης συχνά το *ижица* μπερδευόταν με το ογ χωρίς τη φωνητική του αξία. Αν το и ήταν βραχύ και άτονο θα μπορούσε να μετατραπεί σε ъ (ημίφωνο)³⁰. Σε θέση μεταξύ των δύο φωνηέντων ή του φωνήεντος και συμφώνου το *ижица* προφερόταν ως в³¹. Στα χειρόγραφα σερβικής ορθογραφίας το *ижица* πολύ τακτικά αλλαζόταν με оу, и, в³². Θεωρώ ότι δεν υφίσταται αναγκαία αναφορά όλων

26 В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975, 65.

27 Προφέρεται με δύο τρόπους: *ијо-* (λογοτεχνικά) и *јо-* (λαϊκά).

28 В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања*, 126.; Вайан, *Руководство по старославянскому језику*, 39.

29 Αρχικό и- εδώ, κατά τη γνώμη μου αποτελεί προστατευτικό στοιχείο. Και στο Ευαγγέλιο του Ασεμάν εμφανίζεται με το αρχικό и. Δες: Р. Јовићевић, *Лични имена у старословенском језику*, Београд 1992, 125.

30 А. Вайан, *Руководство по старославянскому језику*, 40.

31 С. Николић, *Старословенски језик, I*, Београд 1994, 35.

32 Ј. Стојановић, *Орфографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља*, 150.

των παραδειγμάτων για να γίνει κατανοητή κατάσταση που επικρατούσε στα παλαιά σερβικά μνηαία.

Το ελληνικό υ έχει αποδοθεί με το у ή и: *αμκωνь* (Συμεών) – ΕΒΣ 5: 27a2, 27va3, *σιμκωνε* – ΕΒΣ 5: 2662, *σιρ'σκογю* (Συρία) – ΕΒΣ 5: 15a15, *κηπαρκοомь* (κυπάρισσος) – ΕΒΣ 5: 15va7, *μγρομь* (μύρον) – ΕΒΣ 5: 3a14, 11631, *μγρομь* – ΕΒΣ 647: 35v₁₈, 23 *μηρομь* – ΕΒΣ 647: 27₁₈, *сгнъкнѣтъ* (σύγκλητος) – ΕΒΣ 5: 18va5, *въ тѣмьпанѣ* (τύμπανον) – ΕΒΣ 5: 11v612, *въ тгм'панѣ* – ΕΒΣ 5: 51a14, *κγρηаче* (Κυριακός) – ΕΒΣ 5: 48va20.

Δεν σπανίζουν οι περιπτώσεις που το ελληνικό υ γράφεται με το γράμμα оγ υ: *ногм'фодору* (Νυμφοδώρα) – ΕΒΣ 5: 4v611, *тогмьпанѣчь* (τύμπανον) – ΕΒΣ 5: 15v610-11, *въ тогпанѣ* – ΕΒΣ 647: 35v25, ΣΑΕΤ 58: 15v633, *сгнъкнѣтъ* – ΣΑΕΤ 58: 18637, *саоула* (Παῦλος) – ΕΒΣ 5: 54a13 (είναι γνωστό ότι ο Απ. Παῦλος πριν την αναστροφή στη Δαμασκό λεγόταν Σάβλος), *въ огпостачь* (υπόστασις) – ΕΒΣ 5: 62630. Προκύπτει όμως και το παράδειγμα δίχως το αρχικό φωνήεν: *въ постачь* – ΕΒΣ 647: 78v12, , καθώς και το αντίστοιχο ю έναντι του ελληνικού υ: *егюпта* – ΕΒΣ 647: 65v21.

Ανάμεσα στα δύο φωνήεντα γράφεται *ижица* και έχει τη φωνητική αξία του в: *иγ(а)/г/* (г)(ε)ληиε (ευαγγέλιον) – ΕΒΣ 5: 33a30; ύστερα από φωνήεν και έπειτα από σύμφωνο γράφεται και το у (= в) и в: *иγстатнѣ* (Έυστάθιος) – ΕΒΣ 5: 30a6-7, *иγфнмнѣ* (Εύφημία) – ΕΒΣ 647: 44₁₈, *ав'тономѣ* (Αυτόνομος) – ΕΒΣ 5: 8a26, *павлоу* (Παῦλος) – ΕΒΣ 5: 7va25, *пев'гоумь* (πεύκη) – ΕΒΣ 5: 15va8, *иγдоџнѣ* (Νευδόξιος) – ΕΒΣ 5: 49v613-14, αλλά και το оγ: *κλαоуднѣ* (Κλαύδιος) – ΕΒΣ 5: 64614

Το αντίστοιχο (reflex) ελληνικού υ μπορούσε και να απουσιάζει: *иѣнмнѣ* – ΕΒΣ 5: 2367, ΣΑΕΤ 58: 2362, *иѣнмнѣ* – ΕΒΣ 5: 25a3.

Ижица (= в) γραφόταν ακόμη και εκεί όπου το ελληνικό ανάλογο περιείχε το β: *авраамоу* (Άβραάμ) – ΕΒΣ 5: 32614-15, *гаврннѣ* (Γαβριήλ) – ΕΒΣ 5: 22va6-7. Σε ίδιες λεξικές μορφές του ελληνικού αναλόγου β μπορούσε να ισοδυναμεί στο παλαιοσερβικό в: *авраамоу* – ΕΒΣ 5: 16619-20, *аврамоу* – ΕΒΣ 647: 56₅, *гаврннѣ* – ΕΒΣ 647: 43₂₆, ΣΑΕΤ 58: 21v62.

Το όνομα του Προφήτη της Παλαιάς Διαθήκης εμφανίζεται με *Моис-*, ακριβώς έτσι όπως προφέρεται από το λαό³³: *μοиснѣ* (Μωσής, Μωϋσής) – ΕΒΣ 5: 12va7, *моисѣ* – ΕΒΣ 5: 15a21, *моиснѣнѣнѣ* – ΣΑΕΤ 58: 27a28. Συναντάται επίσης και καταγραφή *ижице* αντί το υ: *моисѣ* – ΕΒΣ 647: 67₁₆.

Ижица, εκτός από το и (и, ѣ), σε μερικές λέξεις γραφόταν ακόμη εκεί όπου το αντίστοιχο ελληνικό είχε το η: *кутоу* (κητός) – ΕΒΣ 5: 31va27, *куть* – ΕΒΣ 5: 32v623.

Όταν το ελληνικό υ βρισκόταν σε άτονη θέση και δεν ήταν μακρό, θα μπορούσε να

33 В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања*, 126.

αποδοθεί με το παλαιοσλαβικό ь^{34} , και τέτοια παραδείγματα κανείς μπορεί να βρεί στα παλαιοσλαβικά μηναία: тъмѣна (τυμίαμα) – ΕΒΣ 5: 36ν616.

Στα Μηναία αναφέρονται και μερικά ελληνικά δάνεια στα οποία διαφαίνεται το γ καθώς στο ελληνικό αντίστοιχο δεν υφίσταται: ιεβѣта (έύα) – ΕΒΣ 5: 2α10, – ιεγѣта ΕΒΣ 5: 5α13, ιεγѣннѡ – ΕΒΣ 5: 2ν621-22, ιεβѣннѡг – ΕΒΣ 5: 80ν67, εγѣннѡг – ΣΑΕΤ 58: 61ν634, ннѣвѣгѣта – ΕΒΣ 5: 31ν65 (Νίννευή), ннѣвѣгѣннѡг – ΣΑΕΤ 58: 32616-17, ннѣвѣгѣта – ΕΒΣ 647: 55ν6, ннѣгѣгѣѣнѣ – ΕΒΣ 5: 32να3, λεγѣннѣ (λευί, λευίς) – ΕΒΣ 5: 7α1. Αναφερόμενα παραδείγματα με το γ εισήλθαν στην παλαιοσλαβική γλώσσα από τη λαϊκή γλώσσα³⁵.

Φθογγόγραμμα ϕ στην παλαιοσλαβική γλώσσα χρησιμοποιείτο για την απόδοση του ελληνικού θ σε αμετάφραστες ελληνικές λέξεις. Η προφορά του φθόγγου που είχε το σημάδι θ έμοιαζε με την σλαβική γλώσσα για αυτό το λόγο ήδη στην παλαιοσλαβική αυτό το σύμφωνο έχει αντικατασταθεί με εκείνο που στη σλαβική ήταν το πιο κοντινό του, σε περισσότερες περιπτώσεις στο τ, και σπανίως σε φ, χ, з^{36} . Στα παλαιοσλαβικά χειρόγραφα και ιδιαίτερος στα κείμενα γραμμένα στην λαϊκή γλώσσα, ολό και πιο πολύ γενικευόταν η γραφή με το τ³⁷, αλλά με τη χρήση και του σημαδιού ϕ – δηλαδή ανάλογα με το ελληνικό πρωτότυπο και κυριλλική παράδοση.

Έτσι στα ερμηνευόμενα μηναία, το ελληνικό θ αντιστοιχεί στο ϕ : ϕημοϕεю (Τιμόθεος) – ΕΒΣ 5: 23α29, ϕεωδѡра (Θεοδώρα) – ΣΑΕΤ 58: 13632, ϕεωдѡснѣа (Θεοδόσιος) – ΣΑΕΤ 58: 18να13, ϕεωφѣна (Θεοφάνης) – ΕΒΣ 5: 33α16.

Εμφανίζεται και το παράδειγμα όπου έναντι του ελληνικού θ χρησιμοποιείται το ϕ αλλά και το τ, ακόμη και το φ: αμαϕнѣвѣ (Αμάθιος) – ΕΒΣ 5: 32610-11, ϕεκѣа (Θέκλα) – ΕΒΣ 5: 38α7, τεѣаа – ΣΑΕΤ 58: 38α14, внѣтѣннѡ (Βυθανία) – ΕΒΣ 5: 11α2-3, αγαφнѣ (Αγάθιος) – ΕΒΣ 5: 31622-23, $\text{αγαфнѣа н ѕεοфнѣта}$ – ΣΑΕΤ 58: 29ν611-12, скнѣнскѡгѡ (scythicus) – ΕΒΣ 5: 14α2-3.

Σε μερικά παραδείγματα υπάρχει το ϕ έναντι του ελληνικού τ : με/ϕ/(α)ннѣ (μετάνοια) – ΕΒΣ 5: 19ν614, αβ'ϕоноиѣ (Α'υτόνομος) – ΕΒΣ 5: 8ν620, ιεγѣнѣа – ΣΑΕΤ 58: 42να32, χαρнѕоиѣ (Χαρίτων) – ΕΒΣ 5: 4767-8, 48628, 50612.

Το ελληνικό βραχύ ε σε μερικές περιπτώσεις στα παλαιοσλαβικά έχει μεταφερθεί με

34 А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*, 40, 53.

35 Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику* 23.

36 А. М. Селицев, *Старославянский язык*, 97, 98.

37 Περί της σχέσης του ϕ : τ σε μερικά παλαιοσερβικά χειρόγραφα δεξ: Ј. Стојановић, *Бјелопольско четворјеванђеље*, 152.

το σ ³⁸. Στα σερβικά μηναία αυτό γινόταν με ω ή σ : $\omega\epsilon\omega\eta\eta\eta\eta\eta\mu'$ (γέενα) – ΕΒΣ 5: 21610-11, $\kappa\epsilon\omicron\mu\text{ѣ}$ (VEδέμ) – ΕΒΣ 5: 19va20.

Στα παλαιότερα χειρόγραφα εμφανίζεται και η παρεμβολή του ϕ : n и n : ϕ ³⁹. Και στα σερβικά χειρόγραφα μηναία συναντιέται το ϕ ως αντίστοιχο του ελληνικού π : $\phi\epsilon\omega\phi\eta\sigma\tau\eta$ (Θεοπίστη) – ΕΒΣ 5: 30631, 31621-22, $\alpha\epsilon\omega\phi\eta\gamma\tau\alpha$ (Άρεοπαγίτης) – ΕΒΣ 5: 5864, $\alpha\epsilon\omega\phi\alpha\gamma\eta\tau\alpha$ – ΕΒΣ 5: 62a27-28, ΣΑΕΤ 58: 51610-11, $\kappa\omicron\phi\rho\eta\eta\mu\alpha$ (Κοπρόνιμος) – ΕΒΣ 5: 76v619, $\sigma\kappa\eta\phi\tau\eta\rho$ (σκήπτρον) – ΕΒΣ 5: 96625 (σε σύγκριση με τα συνηθισμένα παραδείγματα $\sigma\kappa\eta\pi\tau\eta\rho$ – ΕΒΣ 647: 116₂₈, $\sigma\kappa\eta\pi\epsilon\tau\eta\rho$ – ΣΑΕΤ 58: 90a3).

Τα ονόματα των μαρτύρων Ευλαμπία (Евѡлампіја) και Ευλάμπιος (Евѡлампіје) προσαρμόστηκαν με διάφορους τρόπους: $\eta\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\phi\eta\epsilon$ – ΕΒΣ 647: 75627, $\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\epsilon$ – ΕΒΣ 647: 75va15, $\epsilon\gamma\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\eta$ и $\epsilon\gamma\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\epsilon$ – ΕΒΣ 647: 88v24, $\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta/\epsilon/$ – ΕΒΣ 5: 75va20, $\eta\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\epsilon$ – ΕΒΣ 5: 75v68-9, $\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\epsilon\mu$ – ΕΒΣ 5: 75628, $\kappa\epsilon\gamma\lambda\alpha\phi\eta\epsilon$ ($\kappa\omicron\gamma\pi\text{ѣ}\sigma\text{ѣ}\kappa\text{ѣ}\rho\text{ѣ}\pi\kappa\omicron\mu\text{ѣ}$) $\kappa\epsilon\gamma\lambda\alpha\phi\eta\epsilon\mu$ – ΣΑΕΤ 58: 53v637-38, $\epsilon\gamma\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta$ и $\epsilon\gamma\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\epsilon$ – Πέκλιο 49: 127₄, καθώς ξεχωρίζει η εκδοχή $\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta$ и $\kappa\epsilon\lambda\alpha\mu\text{ѣ}\pi\eta\epsilon$ – ΕΒΣ 646: 81v610.

Λιγοστεύουν οι περιπτώσεις που αποφεύγεται η απόδοση ελληνικών λέξεων από το πρωτότυπο και από το παλαιοσλαβικό κανόνα ή που φαίνεται ελληνική επιρροή. Θα παραθέσω μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Στη μετάφραση ονόματος 'Αββακούμ, 'Αμβακούμ και λέξης ἄμβων και Νοέμβριος αντικατοπτρίζεται επιρροή της ελληνικής λαϊκής γλώσσας⁴⁰: $\alpha\mu\text{ѣ}\beta\alpha\kappa\omicron\mu\text{ѣ}$ – ΣΑΕΤ 58: 27va5, $\alpha\mu\text{ѣ}\beta\alpha\kappa\omicron\mu\text{ѣ}$ – ΕΒΣ 5: 28va5-6, $\eta\alpha$ $\alpha\mu\text{ѣ}\beta\omicron\eta$ – ΣΑΕΤ 58: 18642⁴¹, $\eta\omicron\kappa\epsilon\mu\text{ѣ}\beta\alpha$ – ΕΒΣ 5: 18va21.

Στο όνομα $\alpha\beta(\text{ѣ})\tau\omicron\eta\omicron\mu\text{ѣ}$ (Αυτόνομος), το ν ανακατεύεται με (το) η : $\alpha\eta\phi\omicron\eta\omicron/\mu/(\text{ѣ})$ – ΕΒΣ 5: 7a25, $\alpha\eta\text{ѣ}\tau\omicron\eta\omicron\mu\epsilon$ – ΕΒΣ 5: 7a29-30.

Το όνομα $\kappa\omicron\delta\rho\alpha\tau\eta$ (Κόδρατος, Κοδράτος) εμφανίζεται με το η που έχει εισχωρήσει μέσα αλλά και με δευτερεύον σύμφωνο ή χωρίς αυτο: $\kappa\omicron\eta\text{ѣ}\delta\rho\alpha\tau\alpha$ – ΕΒΣ 5: 34a9-10, $\kappa\omicron\eta\text{ѣ}\delta\rho\alpha\tau\eta$ – ΕΒΣ 5: 34a11, $\kappa\omicron\eta\delta\rho\alpha\tau\epsilon$ – ΣΑΕΤ 58: 31a40-41⁴².

Ίσως σε αυτά τα παραδείγματα ($\alpha\beta(\text{ѣ})\tau\omicron\eta\omicron\mu\text{ѣ}$, $\kappa\omicron\delta\rho\alpha\tau\eta$) φαίνεται η επιρροή της λαϊκής γλώσσας⁴³.

38 A. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*. 39.

39 Н. Родић, „Интерференција Ф : П и П : Ф“, *Јужнословенски филолог*, XXX/1-2. Београд 1973, 559-563.

40 Р. Јовићевић, *О именима – расправе и чланци*. Београд 1995, 139.

41 Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, 108. Η ομάδα $\mu\beta$, $\mu\pi$ προσαρμόζονται ως $\mu\beta$.

42 „Σε αυτό το ελληνοποιημένο όνομα ρωμαϊκής καταγωγής (Quadratus) το -n- είναι δευτερεύον. Σε Супрасальском зборнику – όπου εμφανίζεται 65 φορές – αυτό το όνομα είναι χωρίς το δευτερεύον -n-...” Р. Јовићевић, *О именима*, 153.

43 Σε ξένα λεξικά πριν από οδοντικά και χειλικά σύμφωνα επιβάλλονται πολύ συχνά το η ή το μ

Παρομοίως είναι και με το όνομα κονσταν(ъ)τινή (Κωνσταντίνος): κοσταν'δινογ – ΕΒΣ 5: 16a28, κοσταν'τινή – ΕΒΣ 5: 1868, κοη'σταν'τινή – ΕΒΣ 5: 18620-21, κοη'σταντινή – ΣΑΕΤ 58: 18623, κοσταντινή – ΕΒΣ 5: 2263, κοη'σταντινή – ΣΑΕΤ 58: 18610 και με το επίθετο κοσταν'τινή – ΕΒΣ 5: 18va17-18. Όπως φαίνεται, εκτός από το παράδειγμα όπου αναφέρεται το δευτερεύον σύμφωνο, υπάρχουν παραδείγματα και δίχως αυτό άρα κάπου εισχωρεί και κάπου αλλού απουσιάζει το δευτερεύον σύμφωνο.

Το ελληνικό όνομα Δομέτιος προσαρμόστηκε με το -η- που εισχωρήθηκε: при доментини – ΕΒΣ 5: 64612.

Το όνομα κελσαветь (Έλισάβετ) επίσης προσαρμόστηκε με διάφορους τρόπους: κελσαβ'τι (ονομαστική ενικού αριθμού) – ΕΒΣ 5: 35a25, κελσαβ'η (δοτική ενικού αρ.) – ΕΒΣ 5: 37a23, κελσαβ'τ' – ΕΒΣ 646: 38a25, κελσαβ'τ' – Πέκλιο 49: 80₂₇, κελσαβε'φ'ι – Πέκλιο 48: 128₁₁, κελσαβ'φ'η (αιτιατική ενικού αρ.) – ΕΒΣ 5: 3565. Αυτό το όνομα και στον κανόνα αλλά και στα σερβικά μνημεία εμφανίζεται με διαφορετικές καταλήξεις⁴⁴.

Το ελληνικό βραχύ α μεταφέρθηκε σε μερικά παραδείγματα όπως και στα παλαιοσλαβικά⁴⁵ με το ο: погань (πάγανος) – ΕΒΣ 5: 2264, поганыи – ΕΒΣ 5: 95v615, погань – ΣΑΕΤ 58: 21va4.

Η ομάδα -σρ- των ελληνικών συμφώνων (Ισραήλ) διατηρήθηκε και στα Μηναία: нр(аη)лєви – ΕΒΣ 5: 1619, αλλά εμφανίζεται και το αντίστοιχο (reflex) -зр-, κατά την ελληνική προφορά: нзр/(аη)лєвоиь – ΕΒΣ 5: 16va13, ενώ η ομάδα των συμφώνων -σβ- σηματοδοτήθηκε με -зв-: презвнѣтера (πρεσβύτερος) – ΕΒΣ 5: 49v612-13, презвнѣтера – ΣΑΕΤ 58: 44v66.

Τα ελληνικά γγ προσαρμόστηκαν σαν гг – όπως γραφόταν – ή σαν нг, ανάλογα με την ελληνική προφορά: агг(ε)лскапа – ΕΒΣ 5: 2a18, аηг(ε)лсци – ΕΒΣ 5: 25614, аηг(ε)лсцини ΣΑΕΤ 58: 23va11.

Το ελληνικό (ο) αποδίδει το αντίστοιχο о και στα παλαιοσλαβικά και στα παλαιοσερβικά. Και στα παλαιοσλαβικά μνηαία είναι το ίδιο αντίστοιχο (reflex): сь коустоднєио – ΣΑΕΤ 58: 66v61-2. Όμως, στην ΕΒΣ 5 παρουσιάζεται εξαίρεση ως προς το γράψιμο του оу αντί το о, κάτι που μαρτυρείται και στο Ευαγγέλιο του Βούκαν⁴⁶ (Вуканово јеванђеље): сь коустоуди – ΕΒΣ 5: 86a16-17.

Στην προσαρμογή λέξεων με το αρχικό ια-, ιε-, ιο-, ιου-, στα παλαιά σερβικά χειρό-

στη δική μας γλώσσα...” Α. Белић, *Историја српског језика: Фонетика, речи са деκлинацијом, речи са конјугацијом*. Елμέλεια Α. Младеновић. Η συλλογή του Александра Белића, βιβλίο 4, Βеоград 1994, 130.

44 Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском*, 45-46; Р. Јовићевић, *О именима*, 133.

45 Вайан, *Руководство по старославянскому языку*, 39.

46 Н. Родић, „Лингвистичка адаптација грчких речи“, 430.

γραφα μηναία δεν παρατηρούνται παρεκκλίσεις από το ελληνικό πρωτότυπο και από τον παλαιοσλαβικό κανόνα. Στην καταγραφή του ονόματος της πόλεως Ιερουσαλήμ, καθώς και στο όνομα του μάρτυρα Ιεροθέου, είναι παρούσα η σερβική, λαϊκή προφορά. Το αντίστοιχο ελληνικού αι είναι το ε ή κ, ενώ το υ αποδίδεται με διάφορους τρόπους: γ, η, ογ, β. Το ελληνικό θ αντιστοιχεί: φ, τ, φ, μακρύ ε αποδόθηκε με το ω ή ο, βραχύ α με το ο, φαίνεται η παρεμβολή του φ : η. Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι όποιος επιτελεί την ανάλυση μετάφρασης των παλαιότερων σερβικών χειρόγραφων μηναιών πρέπει να το κάνει με επιμέλεια και αφοσίωση.

*PHONETIC ADAPTATION OF GREEK WORDS
IN THE OLD SERBIAN MANUSCRIPT MENAIA*

This paper presents the research results related to the analysis of phonetic adaptation of Greek words in old Serbian menaia. The examples in which either inconsistencies or multiple solutions occur in the process of adaptation of words of Greek origin, are in the focus of the research. In this paper a special attention is paid to the adaptation of initial groups: ια-, ιε-, ιο-, ιου-, the pronunciation of the Greek diphthong αι, the adaptation of Greek letter υ, the translation of Greek θ, and other specific phenomena related to phonetics.

The paper aims at envisaging a model or pattern of adaptation of Greek origin words in the Serbian literacy.

